

O PRIVIRE TEORETICĂ
ASUPRA ISTORIEI

Volume publicate la Humanitas:

- Istorie și mit în conștiința românească* (1997, 2000, 2002, 2006, 2010, 2011; 2017, ediție ilustrată)
- Jocul cu trecutul: Istoria între adevăr și ficțiune* (1998, 2002, 2008)
- Două secole de mitologie națională* (1999, 2002, 2005, 2011, 2017)
- Mitologia științifică a comunismului* (1999, 2005, 2011)
- Sfârșitul lumii: O istorie fără sfârșit* (1999, 2007)
- Pentru o istorie a imaginarului* (2000, 2006)
- România, țară de frontieră a Europei* (2002, 2005, 2007, 2012)
- Mitul democrației* (2003, 2007, 2013, 2020)
- Între înger și fiară: Mitul omului diferit din Antichitate până în zilele noastre* (2004, 2011)
- Jules Verne: Paradoxurile unui mit* (2005)
- Omul și clima: Teorii, scenarii, psihoze* (2005, 2017)
- Tinerete fără bătrânețe: Imaginarul longevității din Antichitate până astăzi* (2006)
- Occidental: O interpretare istorică* (2007)
- Napoleon III cel neiubit* (2008)
- „Germanofili”: *Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial* (2009, 2010, 2013)
- Franța, hegemonie sau declin?* (2010)
- Tragedia Germaniei: 1914–1945* (2010, 2012)
- Capcanele istoriei: Elita intelectuală românească între 1930 și 1950* (2011, 2012, 2016)
- Istoriile mele: Eugen Stancu în dialog cu Lucian Boia* (2012)
- Explorarea imaginară a spațiului* (2012)
- De ce este România altfel?* (2012, 2013, 2018)
- Eugen Brode (1850–1912): Destinul frânt al unui luptător național* (2013)
- Sfârșitul Occidentului? Spre lumea de mâine* (2013)
- Balcic: Micul paradis al României Mari* (2014, 2020)
- Primul Război Mondial: Controverse, paradoxuri, reinterpretări* (2014)
- Dosarele secrete ale agentului Anton: Petru Comarnescu în arhivele Securității* (2014)
- Suveranii României: Monarhia, o soluție?* (2014)
- Maria, regina României, Jurnal de război* (3 vol., editor) (2014–2015)
- Cum s-a românizat România* (2015)
- Mihai Eminescu, românul absolut: Facerea și desfacerea unui mit* (2015)
- Strania istorie a comunismului românesc (și nefericitele ei consecințe)* (2016)
- Un joc fără reguli: Despre imprevizibilitatea istoriei* (2016)
- În jurul Marii Uniri de la 1918: Națiuni, frontiere, minorități* (2017)
- De la Dacia antică la Marea Unire, de la Marea Unire la România de azi* (2018)
- Cum am trecut prin comunism: Primul sfert de veac* (2018)
- Cum am trecut prin comunism: Al doilea sfert de veac* (2019)
- Întrebări fără răspuns (sau cu prea multe răspunsuri)* (2019)
- Românii și Europa: O istorie surprinzătoare* (2020)
- Scurtă istorie a dezastrelor naturale (epidemii, cutremure și dereglări climatice)* (2020)

LUCIAN BOIA

O PRIVIRE TEORETICĂ
ASUPRA ISTORIEI

JOCUL CU TRECUTUL

PENTRU O ISTORIE A IMAGINARULUI

UN JOC FĂRĂ REGULI

ÎNTREBĂRI FĂRĂ RĂSPUNS

(SAU CU PEA MULTE RĂSPUNSURI)

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Adina Săucan
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Iuliana Constantinescu, Veronica Dinu

Tipărit la Bookart Printing

Pour une histoire de l'imaginaire

© Société d'édition Les Belles Lettres, 1998

© HUMANITAS, 2022

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Boia, Lucian

O privire teoretică asupra istoriei: Jocul cu trecutul –
istoria între adevăr și ficțiune, Pentru o istorie a imaginarului,

Un joc fără reguli – despre imprevizibilitatea istoriei,

Întrebări fără răspuns (sau cu prea multe răspunsuri) /

Lucian Boia. – București: Humanitas, 2022

ISBN 978-973-50-7385-5

94

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0723 684 194

Prefață la ediția din 2022

AM ADUNAT ÎN ACEST VOLUM principalele mele scrieri privitoare la teoria istoriei. Sunt patru cărți, mai vechi și mai noi, reunite într-una singură: în ordine cronologică, *Jocul cu trecutul: Istoria între adevăr și ficțiune*, 1998; *Pentru o istorie a imaginarului*, 2000 (apărută mai întâi în Franța: *Pour une histoire de l'imaginaire*, în 1998); *Un joc fără reguli: Despre imprezibilitatea istoriei*, 2016; *Întrebări fără răspuns (sau cu prea multe răspunsuri)*, 2019. Cititorul va putea să urmărească astfel modul în care s-au format și au evoluat ideile mele privitoare la mersul istoriei.

Esențială, din punctul meu de vedere, este distincția care trebuie neapărat făcută între istoria reală, evident, una singură, și nesfârșitele reprezentări ale istoriei, de o diversitate adesea derutantă. Nu împărtășesc optimismul lui Leopold von Ranke care considera că istoricii vor reuși să reconstituie trecutul „așa cum a fost el cu adevărat”. Încercăm, firește, să ne ținem cât mai aproape de istoria reală, dar reprezentările noastre, parțiale și „orientate”, nu au cum să fie identice cu trecutul, în deplinătatea lui. Măcar pentru faptul că trecutul e prea mare pentru a putea fi prins aidoma în reconstrucțiile pe care le propunem. Acestea sunt mult simplificate și poartă amprenta unghiului nostru de vedere și a unui context specific mental, cultural și ideologic.

Una peste alta, istoria cu care operăm nu este pur și simplu trecutul, ci privirea, de fapt nenumăratele priviri ale prezentului asupra trecutului. Toate acestea sunt argumentate pe larg în paginile care urmează.

JOCUL CU TRECUTUL

Istoria între adevăr și ficțiune

Către cititor

(prefața primei ediții, din 1998)

CEEĂ CE URMEAZĂ nu are mai nimic în comun cu un tratat erudit de teorie a istoriei. Am făcut abstracție, în mod deliberat, de aproape tot ce s-a scris în materie. Nu m-a interesat să reiau vechi argumente, ci să-mi expun propriile idei. Puținele referiri bibliografice trimit la acele contribuții care mi-au oferit, în mai mare măsură, puncte de sprijin pentru o construcție care, în ansamblu, îmi aparține. Este o lucrare într-un tot personală, ceea ce nu înseamnă că este și într-un tot originală. Nu pot gândi altfel de cum gândesc măcar unii dintre contemporanii mei. Se va observa lesne că mă înscriu pe linia unui relativism științific, tot mai insistent afirmat de câteva decenii încoace. Iar în perimetrul strict al istoriei, mă asociez interpretărilor care iau în considerare *textul* sau *discursul*, ca elaborări relativ autonome față de trecutul la care se referă și dependente totodată de structurile imaginarii și de acțiunea ideologilor.

Pornind de la istorie, mă reîntorc la istorie după o lungă peregrinare prin lumi imaginare. Atunci când m-am lăsat sedus de istoria imaginarii, nu am inclus pentru început și istoria printre domeniile susceptibile de a fi interpretate tot prin imaginar. M-au preocupat mai întâi ficțiunile cosmice, apoi impresionantul arsenal al „sfârșitului lumii”. M-am oprit asupra experimentului comunist, văzut ca mitologie științifică

materializată. Am urmărit gama plăsmuirilor biologice, regulile potrivit cărora sunt inventați „oameni diferiți“ sau devin „diferiți“ oameni ca oricare alții. Aceste drumuri prin imaginar m-au pus în fața unor permanențe ale spiritului uman, în fața, de fapt, a unui adevăr simplu, atât de simplu, încât aproape nu-l mai luăm în seamă: acela că totul trece prin mintea noastră, prin imaginația noastră, de la cea mai sumară reprezentare până la cele mai savante alcătuiuri. Ce altă sursă ar putea să existe? Iar ceea ce imaginăm nu este niciodată gratuit. Nu există ficțiune lipsită de sens. Până și pe planetele cele mai îndepărtate proiectăm speranțele, prejudecățile și iluziile noastre, ideologiile noastre, preocupările noastre curente.

Cu atât mai mult în istorie, mijloc privilegiat de exprimare a conștiinței colective. Istoria este și ea o construcție intelectuală, nu un dat obiectiv. A sosit momentul să mă aplec asupra ei, încercând să o alinez la ceea ce mi se pare a fi un sistem global de interpretare. *Istoria imaginarului* nu poate lăsa în afară *imaginarul istoric*. Cercul este astfel închis. Mi-am propus, într-o primă etapă, în *Istorie și mit în conștiința românească*, să descifrez sensurile raportării românilor la propria lor istorie. Însă românii nu fac excepție, decât prin anume accente particulare. Există o logică a istoriei în genere, un mecanism propriu reelaborării și actualizării trecutului. Istoria își are *condiția* ei; despre această condiție și despre multe alte lucruri în legătură cu istoria, așa cum le înțelege autorul, va fi vorba în prezentul eseu.

Un cuvânt cu două înțelesuri

INVENTĂM CUVINTE și apoi ne lăsăm subjugăți de ele. Fără cuvinte, nu ar exista cunoaștere, dar tot cuvintele se constituie în entități independente, obstacole care se interpun între noi și „lumea adevărată“. Ne apropie și, în același timp, ne îndepărtează de esența lucrurilor. Independența de spirit presupune o stare de vigilență semantică, neacceptarea tiraniei acestor inevitabili intermediari.

Istoria este un asemenea cuvânt derutant. Puțini se gândesc la sensurile lui. Istoria este istorie, o știm cu toții. Nici istoricii, cu puține excepții, nu merg mai departe. Ei *fac* istoria mai curând decât o gândesc.

Ar trebui de la bun început să fim puși în gardă, fiindcă istoria, ca „știință“, prezintă curioasa particularitate de a purta același nume cu obiectul cercetării ei. Cu alte cuvinte, misiunea istoriei este de a reconstitui istoria. Numim la fel două concepte diferite, oricât am vrea să le apropiem: istoria în desfășurarea ei efectivă și istoria ca reprezentare. Imaginea aspiră să se confunde cu realitatea. Ceea ce este o erezie, și nu chiar inocentă. Identificarea celor doi termeni se hrănește din nevoia adânc resimțită de ancorare în trecut. Istoria este unica realitate pe care o putem invoca (totul reducându-se până la urmă la istorie) și ar fi de neconceput să o lăsăm să ni se scurgă printre degete. Trecutul înseamnă legitimare și justificare. Fără trecut, nu mai putem fi siguri de nimic.

Că ne aflăm în fața unei iluzii, aproape nici nu ar mai trebui demonstrat. Cum să reînvii istoria, cum să o aduci în prezent? Este prea mare pentru a încăpea între copertele unei cărți, prea mare pentru a fi cuprinsă fie și între zidurile unei biblioteci.

Atragerea istoriei spre noi presupune, așadar, întâi de toate, un proces de selecție. O selecție extrem de drastică, în urma căreia ceea ce rămâne, cantitativ vorbind, este infim față de „încărcătura“ reală a trecutului. Se poate totuși avansa și în această privință un argument susceptibil de a ne liniști. Selectăm, firește, dar nu orice și oricum. Alegem elementele importante, reprezentative, semnificative. Istoria pe care o producem este mai mică decât istoria reală, dar îi seamănă până la identificare. Este istoria cea mare redusă la scară, replica ei sintetică. Iată-ne aparent asigurați. Cu condiția de a avea încredere nemărginită în cuvinte. Oare cuvintele nu ne joacă din nou o festă? Ce înseamnă: important, reprezentativ, semnificativ? Trebuie să mărturisim că nu înseamnă altceva decât ceea ce vrem noi să însemne.

S-a prăbușit, sau nu Imperiul Roman?

ÎN ANUL 476, Odoacru, regele herulilor, l-a izgonit de pe tron pe Romulus Augustulus, ultimul împărat roman al Apusului. Acest fapt poartă un nume universal celebru: „căderea Imperiului Roman“. A fost privit multă vreme ca evenimentul major al întregii istorii; s-a prăbușit atunci cea mai amplă și mai durabilă construcție politică pe care a cunoscut-o omenirea, și s-a încheiat existența strălucitoare a civilizației antice și s-a făcut marele pas de la Antichitate la Evul Mediu. Fapt curios, contemporanii nu par să fi observat ceva. Cum să-și imagineze de altfel că și-au încheiat ziua în Antichitate și s-au trezit a doua zi în Evul Mediu? Nu au sesizat însă nici faptul mai prozaic al dispariției imperiului. O veche dilemă ne întâmpină în acest punct. Contemporanii sunt ei oare observatori privilegiați ai propriei istorii, sau rătăcesc în neștire printre arcele ei, precum Fabricio del Dongo pe câmpul de bătălie de la Waterloo? Cu alte cuvinte, istoria se vede și se înțelege mai bine din interior, sau din afară, de aproape, sau de departe? Greu de spus care ar fi postul optim de observație, cu siguranță însă că, din fiecare loc, istoria se vede diferit.

Oamenii de la 476 aveau motivele lor să nu vadă nimic ieșit din comun. Herulii lui Odoacru nu erau o prezență insolită. De câteva generații, frontierele încetaseră de a mai fi

impermeabile și valuri de „barbari“ se revărsau fără încetare în lumea romană. Provinciile erau deja pierdute. Imperiul se divizase la 395. Acum, Odoacru trimitea însemnele imperiale la Constantinopol, recunoscând autoritatea unui singur împărat. Ceea ce mai târziu s-a considerat a fi prăbușire a putut părea în epocă drept reunificare. Imperiul devenea iarăși *unul*. De altfel, principalele instituții romane au supraviețuit fatidicului an. Netulburați vreme de încă trei sferturi de veac, consulii au continuat să se succedă la Roma, întocmai ca sub imperiu sau, mai înainte, în timpul republicii; senatul, de asemenea, s-a menținut. Spre mijlocul secolului următor, împăratul de la Constantinopol, Iustinian, și-a extins autoritatea *efectivă* asupra unei bune părți din Imperiul de Apus, chiar dacă nu pentru multă vreme. De altfel, ceea ce erudiții au numit mai târziu Imperiu Bizantin s-a numit, de fapt și de drept, până la sfârșit, până la căderea Constantinopolului sub turci, Imperiu Roman. În Apus, Carol cel Mare la anul 800 și Otto cel Mare în 962 au reconstituit același imperiu. Oficial, „Sfântul Imperiu Roman“ a durat până în anul 1806, când Napoleon, pe cale de a atașa Europa propriului său proiect imperial, a pus capăt ficțiunii, determinându-l pe împăratul „roman“ să-și spună, mai modest, împărat al Austriei, ceea ce și era în realitate. Până într-o epocă recentă, când construcțiile imperiale s-au multiplicat (astăzi, oricine poate deveni împărat dacă vrea și dacă circumstanțele îi permit, așa cum a procedat micul dictator Bokassa în Africa Centrală), imperiul, real sau imaginar, era *unul*, universal și, evident, roman. Chiar Moscova și-a început cariera imperială transfigurându-se simbolic într-o a treia Romă (după Roma cea adevărată și Constantinopol). S-a crezut multă vreme că formula romană este ultima alcătuire imperială, nemaiurmându-i decât sfârșitul lumii și Judecata de Apoi (sau, potrivit unei versiuni alternative, regatul mesianic). Cum lumea, evident, continua să

existe, își continua existența și imperiul, potrivit unei argumentații de o logică fără cusur.

Se explică astfel de ce „căderea Imperiului Roman“ a fost descoperită mult mai târziu. Evenimentul și-a luat însă revanșa și, timp de secole, faimoasa dată a stat înscrisă în cărțile de istorie cu cifre mai apăsate decât oricare alta. Dar, de câtva timp, lucrurile iau o nouă întorsătură. În măsura în care structurile tind să ne preocupe mai mult decât evenimentele, nu prea mai avem ce face cu anul 476. Odoacru, Romulus Augustulus – cui îi mai pasă de aceste personaje? Interpretările actuale se apropie oarecum (chiar dacă din motive diferite) de perspectiva celor care au trăit atunci și se deosebesc de teoria catastrofică a erudiților moderni, care au concentrat și dramatizat peste măsură procesul tranziției de la Antichitate la Evul Mediu. Avem de-a face nu cu un moment, ci cu o lungă evoluție, câteva secole înainte de prăbușirea Imperiului Roman, câteva secole după, în cursul cărora s-a reelaborat un întreg sistem de civilizație. Teza istoricului belgian Henri Pirenne, sintetizată în formula „Mahomed și Carol cel Mare“, este grăitoare pentru trecerea de la un sistem de interpretare la altul. Personajele-simbol nu mai sunt Odoacru și Romulus Augustulus, ci Mahomed și Carol cel Mare, iar faza decisivă se deplasează din secolul al V-lea în secolele al VII-lea și al VIII-lea. Totodată, evoluțiile economice devin mai semnificative decât cele politice. Potrivit lui Pirenne, cucerirea arabă (Mahomed) ar fi rupt în două spațiul mediteranean, ruinând comerțul antic și împingând Europa Occidentală spre economia naturală și sistemul social-instituțional al feudalismului (Carol cel Mare). Teza în sine nu a convins. Ea ilustra însă scoaterea discuției de sub obsedantul an 476 și deschiderea ei spre o abordare structurală, cu multiplele variante și interpretări care decurg de aici.

Ceea ce ne interesează pentru moment sunt avatarurile unui fapt care a început prin a nu exista, a devenit apoi un

reper istoric incontornabil și, în sfârșit, pare pe cale de a se dizolva în oceanul unei problematice infinit de complexe. Este, sau nu semnificativ anul 476? Este un eveniment crucial, sau un noneveniment? Să recunoaștem că nu trebuie decât o minimă doză de abilitate profesională pentru a argumenta la fel de bine prăbușirea Imperiului Roman la sfârșitul secolului al V-lea sau, dimpotrivă, supraviețuirea sa (ori, la alegere, diverse soluții de compromis între aceste două variante).

Cavalerii și microbii

NU S-AR PUTEA SPUNE CĂ CIUMA NEAGRĂ ar fi o prezență ne semnificativă în istoria Europei. Nici că marea epidemie care a cuprins țărmurile Mediteranei și Europa Occidentală în jurul anului 1348 ar fi trecut neobservată de oamenii timpului sau de istoricii ulteriori. Decameronul lui Boccaccio este brodat tocmai pe acest cumplit eveniment. Timp de câteva secole, ciuma a fost una dintre obsesiile Occidentului și, efectiv, un factor major de mortalitate. Toate acestea erau cunoscute istoricilor, însă nu intrau, decât cu totul ocazional, în preocupările lor. Mai curând decât sănătatea oamenilor, îi preocupa sănătatea statelor (explicabilă, așadar, solicitudinea cu care au vegheat la căpătâiul muribundului Imperiu Roman). Cum se omorau oamenii între ei părea mai interesant decât modul cum erau uciși de un microb invizibil.

Să verificăm totuși această afirmație. Am la îndemână o istorie cât se poate de reprezentativă: *Histoire générale du IVe siècle à nos jours*, editată de Ernest Lavisse și Alfred Rambaud, una dintre cele mai repute sinteze apărute spre sfârșitul secolului al XIX-lea. Volumul al III-lea (publicat în 1894) tratează perioada 1270–1492 în nu mai puțin de 984 de pagini. Dintre acestea, aproape o sută revin Războiului de 100 de Ani dintre Franța și Anglia, evocat în toate peripețiile

lui (în medie, o pagină pentru un an!). Ciuma, care s-a războit cu oamenii exact în aceeași vreme, este ceva mai greu de găsit. În Franța, lipsește cu desăvârșire, devorată de evenimentele politico-militare. Două rânduri, totuși, la capitolul consacrat Italiei: „În anul următor, o mare ciumă a devastat Italia (ea a fost minunat descrisă de Boccaccio)“, de unde ar rezulta că principalul efect al ciumei a fost *Decameronul*. Epidemia engleză are totuși dreptul la vreo zece rânduri. Autorul lor nu ignoră dezastrul demografic, dar trece repede peste el, pentru a zăbovi asupra creșterii salariilor, consecință a rarefierii mâinii de lucru. Curios (pentru noi) unghi de privire: pot pieri jumătate dintre locuitorii unei țări, istoricii nu își pierd sângele-rece, fiindcă nu asta este în fond problema lor. Salariile sunt mai importante decât oamenii, iar conflictele politice și militare mai importante decât orice.

Abia pe la mijlocul secolului XX (exceptând unele lucrări de pionierat cu impact limitat asupra interpretărilor de ansamblu), cercetătorii trecutului au descoperit demografia și, odată cu ea, medicina, corpul uman, sănătatea și boala, nașterea, vârstele omului, moartea... Le-au descoperit, fiindcă toate acestea sunt astăzi probleme majore ale societății. Și astfel, epidemia de ciumă și-a depășit condiția de eveniment anecdotic sau marginal și a fost integrată în marele mecanism al istoriei. Îi este imputată – nu exclusiv, dar în cea mai mare măsură – scăderea cu un sfert, o treime sau chiar mai mult a populației Occidentului în veacul care a urmat primului val microbial (în cazul Franței, s-a avansat procentul de 42%!). Nici un război nu a provocat vreodată o asemenea catastrofă. Singura comparație care ne vine în minte – sugerată de Emmanuel Le Roy Ladurie – este un război bacteriologic sau nuclear. Evul Mediu și-a avut războiul său „nuclear“, pe care istoricii l-au ignorat, orbiți de

Cuprins

<i>Prefață la ediția din 2022</i>	5
JOCUL CU TRECUTUL ISTORIA ÎNTRE ADEVĂR ȘI FICȚIUNE	
Către cititor (prefața primei ediții, din 1998)	9
Un cuvânt cu două înțelesuri	11
S-a prăbușit, sau nu Imperiul Roman?	13
Cavalerii și microbii	17
O lume de imagini	21
Despre structurile și logica imaginarului	27
În căutarea Absolutului	33
Acei oameni altfel decât noi	41
„Unitatea“ – un concept nu tocmai unitar	51
Predestinarea geografică și teoria frontierelor „naturale“	56
Cine vorbește despre cine: istorie și alteritate	61
Conspiratorii	72
În căutarea momentului dintâi	76
Historia, magistra vitae	82
Strategii de evadare	86
Atenuare, sau conflict?	96
Complexul istoriografic	103
Inevitabila ideologie	113
„Istoria se face cu documente“	127

Între Mediterana și Filip II: încurcata problemă	
a cauzalității	142
Jocuri de război	156
Europa	176
Sfârșitul istoriei?	179
Adevăr? Ficțiune? Sau, pur și simplu, Istorie?	182
PENTRU O ISTORIE A IMAGINARULUI	
Cuvânt înainte	189
I Structuri și metode	193
<i>O condiție ambiguă</i>	193
<i>Nimic nou, totul este nou: imaginarul de-a lungul istoriei</i>	205
<i>Imaginar și realitate</i>	210
<i>Globalitatea imaginarului.</i>	213
<i>Opt structuri arhetipale.</i>	214
<i>Gradele de credință</i>	223
<i>Imaginar și mentalități</i>	226
<i>Ce este un mit?</i>	227
<i>Sursele (I): domeniul scrisului</i>	229
<i>Sursele (II): universul imaginilor</i>	233
<i>Sursele (III): istoria orală</i>	240
II Două regimuri ale imaginarului?	245
<i>Occidentul și ceilalți</i>	245
<i>O mitologie mecanică</i>	249
<i>Între „adevărat“ și „fals“: cercetarea științifică și echivocurile sale</i>	254
<i>Știința ca oglindă a imaginarului social</i>	258
<i>Știința ca religie.</i>	262
<i>Criza de la 1900 și noile paradigme</i>	269
<i>Presiunea totalitară</i>	270
<i>Vulgarizare și ficțiune științifică</i>	276
<i>Paraștiințele</i>	279
<i>Mituri moderne</i>	282
<i>Permanențe și schimbare.</i>	286
III O schemă bipolară: infernul și paradisul	289
<i>Imaginar în stare pură</i>	289
<i>Marea cotitură: polarizarea lumii de apoi</i>	291

	<i>Lumea de apoi creștină în ritmul istoriei</i>	295
	<i>Sfârșitul Infernului?</i>	299
IV	Jocul alterității	307
	<i>Celălalt: realitate, sau ficțiune?</i>	307
	<i>O contra-Europă: China</i>	309
	<i>Hrană, sex, îmbrăcăminte</i>	311
	<i>Din centru la periferie</i>	313
	<i>Lumea văzută din Occident</i>	316
	<i>În interiorul cetății</i>	319
	<i>Femeia imaginară</i>	325
	<i>De la uman la inuman</i>	328
V	Evadarea	332
	<i>Scurt inventar al refugiilor</i>	332
	<i>Nostalgia originilor: Vârsta de aur și Paradisul</i>	333
	<i>Ordinea împotriva libertății: construcția utopică</i>	341
	<i>Calea revoluționară: milenarismul</i>	347
VI	Imaginarul istoric	353
	<i>O știință altfel decât celelalte</i>	353
	<i>În căutarea unui adevăr transcendent</i>	357
	<i>Mesagerii Destinului</i>	360
	<i>Unitatea: între Imperiu și națiuni</i>	363
	<i>Mituri fondatoare</i>	367
	<i>Citirea viitorului: cercul sau linia dreaptă?</i>	375
	<i>Un discurs conflictual</i>	377
	<i>Sfârșitul obiectivității</i>	379
VII	Mituri politice	382
	<i>Recursul la istorie</i>	382
	<i>Fuga înainte</i>	385
	<i>Eroi și Salvatori</i>	387
	<i>Conspirația și țapul ispășitor</i>	391
	<i>Avatarurile statului național</i>	396
	<i>Frontierele naturale</i>	398
	<i>Europa trece și ea prin imaginar</i>	400
	<i>Mituri și contramituri</i>	402
	<i>Mituri străvechi, mituri moderne</i>	403
	<i>Politica: o religie?</i>	405

Concluzie. Imaginarul ca motor al istoriei	408
<i>Bibliografie</i>	412
UN JOC FĂRĂ REGULI DESPRE IMPREVIZIBILITATEA ISTORIEI	
<i>Cuvânt înainte</i>	425
I Pipa lui Magritte și istoria istoricilor	426
II „De ce?“, o întrebare cu răspunsuri multiple	441
III Exercițiu de interpretare: geneza civilizației occidentale	447
IV Al doilea exercițiu: Revoluția Franceză	456
V Al treilea exercițiu: Primul Război Mondial	462
VI Al patrulea exercițiu: pe marginea celui de-al Doilea Război Mondial	467
VII Al cincilea exercițiu: crearea României	471
VIII Incertitudinile viitorului	477
Concluzii: întrebări fără răspuns	486
ÎNTREBĂRI FĂRĂ RĂSPUNS (SAU CU PEA MULTE RĂSPUNSURI)	
<i>Cuvânt înainte</i>	491
I Nedumeriri	492
II Planeta condamnaților	494
III „Non omnis moriar“	499
IV Calea spre nemurire	502
V În căutarea „celorlalți“	504
VI Povestea științifică a creației	508
VII Fizica și Dumnezeu	509
VIII Mergând spre viitor	511
IX Miracolul occidental	513
X Încurcarea problemă a cauzelor	516
XI Despre ziua de mâine	520
XII Surprizele viitorului	522
XIII Efecte perverse	528
XIV Încheiere	532
Post-scriptum	533
Post-scriptum martie 2022	535
<i>Mic dosar de presă</i>	537